

УДК 159.938.3:378

ЛОГІКО-ПРЕДМЕТНИЙ ЗМІСТ КАТЕГОРІЇ «СВІДОМІСТЬ»

Каліщук С.М., к. психол. н., доцент
кафедри соціології, психології та гуманітарних дисциплін
Криворізький факультет
Запорізького національного університету

У статті здійснено логіко-предметний аналіз категорії «свідомість» за трьома рівнями: семантичним, загальнонауковим та концептуально-теоретичним. Побудовано загальний простір категорії «свідомість» як складної моделі та проведено її понятійну операціоналізацію. З урахуванням теорії множинності моделей і принципу зовнішнього доповнення К. Гедела окреслена оптимальна за складністю модель феномену «свідомість»

Ключові слова: свідомість, категорія, поняття, оптимальність моделі, понятійна операціоналізація, зовнішні критерії.

В статье осуществлен логико-предметный анализ категории «сознание» на трех уровнях: семантическом, общенаучном, концептуально-теоретическом. Построено общее пространство категории «сознание» как сложной модели и проведена ее понятийная операционализация. С учетом теории множественности систем и принципа внешнего дополнения К. Геделя очерчена оптимальная по сложности модель феномена «сознание».

Ключевые слова: сознание, категория, понятие, оптимальность модели, понятийная операционализация, внешние критерии.

Kalishchuk S.N. LOGICAL AND OBJECTIVE CONTENT OF THE CATEGORY "CONSCIOUSNESS"

The article presents the analysis of logical and objective category "consciousness" in three levels: semantic, scientific, conceptual and theoretical. A common space "consciousness" category built as a complex model and done its conceptual operationalization. The phenomenon model, optimum on complexity, "consciousness" taking into account the theory of plurality of systems and the principle of external addition of K. Godel is outlined.

Key words: consciousness, category, concept, optimal models, conceptual operationalization, external criteria.

Постановка проблеми. Об'єктивне дослідження психологічних явищ потребує вирішення питання їх опису за допомогою тих або інших понять. Факт різноманітності та різнорідності понять, які використовуються при описі феномену свідомості, є закономірним через декілька причин. У першу чергу, через те, що створення понять і операцій з ними в кожному конкретному випадку містить у собі суб'єктивні переконання та усвідомлення певного дослідника із його картиною світу та розумінням закономірностей об'єктивного зв'язку елементів, що складають таку картину. Крім того, достатньо широкий діапазон понять, що описують категорію «свідомість», зумовлений цілим рядом об'єктивних причин, а саме: складністю досліджуваного явища, яке мало диференціюється на більш елементарні; глобальністю категорії, що охоплює практично всі рівні психічного відображення, починаючи з відчуття і закінчуючи цілісною дією самосвідомості й саморефлексії; різнобічністю внутрішнього змісту категорії «свідомість»; пошуком суттєвих властивостей і ознак свідомості; визначенням її структури; описом закономірностей функціонування тощо.

Варто зазначити, що визначення «свідомості» або як поняття, або як категорії психологічної науки є складним процесом. Лисий В. вказує: «...історико-філософський досвід дає змогу зробити висновок, що одна і та ж форма мислення може виступати як у ролі категорії, так і у ролі поняття. Усе залежить від її функціональної спрямованості. Якщо ця форма мислення скерована на розчленування (аналіз) дійсності й водночас її поєднання (синтез), то це – категорія. Якщо ж вона постає задля аналізу сама собою, то вона перетворюється в поняття» [17, с. 24].

Попередній, пошуковий теоретичний аналіз дослідження «свідомості» особистості доцільно починати з формулювання внутрішнього змісту категорії «свідомість» та процесу синтезування понять, які її тією чи іншою мірою пояснюють.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаментальні дослідження, які здійснили Н.В. Абаєв, А.Ю. Агафонов, В.М. Аллахвердов, В.П. Зінченко, С.В. Ковальов, О.В. Лозова, В.В. Налімов, Г. Хант, В.Д. Шадріков, П.Р. Чамата та інші науковці, дозволили виокремити певні дослід-

ницькі контексти як прояви виразного акценту на проблемі дослідження свідомості. Такими об'єднувальними контекстами, що інтегрують певні дослідницькі підходи, виступають: змістова природа свідомості; міжособистісне, спільне знання; суб'єктивне, внутрішнє знання; загальний стан уважності-почуттєвої присутності у «світі»; безпосередньо-почуттєве знання; рефлексивне усвідомлення; сукупність ментального досвіду; об'єднуюче значення; роз'єднувальне значення як подвійна свідомість множинної особистості; дієвість свідомості; самотійні одиниці свідомості, внутрішній світ особистості тощо [1; 2; 3; 10; 14; 16; 22; 27; 28; 29]. Складна модель, якою виступає феномен свідомості, розбудовується авторами в залежності від їхніх наукових поглядів, рівнів аналізу та вибору критеріїв, що спрямовані описати сутність, структуру та закономірності функціонування досліджуваного явища.

Постановка завдання. Актуальним виступає окреслення поля аналітико-синтетичного процесу понятійної операціоналізації категорії «свідомість» у цілісній сукупності поєданого аналізу, виявлення коло-центричних ґрунтовних елементів та, одночасно, конкретизування і предметне означення загального пошукового простору дослідження свідомості.

Мета статті полягає у здійсненні понятійної операціоналізації категорії «свідомість» у різних масштабах узагальнення і ступенях деталізації та у визначенні понять «зовнішніх критеріїв» досліджуваної системи, що дозволить окреслити оптимальну за складністю модель феномену «свідомість».

Виклад основного матеріалу дослідження. Логіко-предметний аналіз сутності свідомості дає можливість виокремити три проекції багатомірного досліджуваного об'єкту та диференціювати послідовні рівні такого аналізу, а саме: семантичний, загальнонауковий та концептуально-теоретичний.

На семантичному рівні слово «свідомість» відображає сполучену феноменологію та структуру, а саме: «з відомостями про світ», що складає можливість знання про світ та завдяки цьому формує ставлення до світу. [32]. Подібне сполучення «спільне знання», «знання» або «спільність знання будь-чого з іншим» – трактується у значенні слова “consciousness” в англійській мові. Аналогічне значення мають слова “bewusstsein” у німецькій мові («його знання будь-чого з іншим») та «сознание» («спільне знання») в російській. Тому, семантичне значення категорії «свідомість» можна розкрити як «знання» суб'єкта про

навколишній світ та про самого себе й, одночасно, як множинність «рефлексії», а саме: рефлексії свого відношення до навколишнього світу; рефлексії мислення про нього; рефлексії способів регуляції людської своєї поведінки.

Варто зауважити, що поняття «відношення», «спільне знання», «знання» та «рефлексія» об'єднуються і виступають дослідницькими інваріантами поняття «світ», у силу домінуючої функціональної спрямованості свідомості відбивати реальний «світ» та рефлексувати щодо власного відбиття.

Отже, рівень семантичного аналізу категорії «свідомість» окреслює найбільш загальний простір її дослідження та визначає якісну зафарбованість. Поняття «світ», «рефлексія», «відношення», «знання» виступають первісно заданими проекціями операціоналізації поняття «свідомість», що сполучені в межах його семантичних границь, диференціюють та проявляють розмаїття якостей і, одночасно, синтезуються в ній як у психологічній категорії.

На загальнонауковому рівні місце поняття «свідомість» у категоріальній матриці, запропонованій М.Г. Ярошевським та А.В. Петровським, знаходиться на метапсихологічному рівні та в когнітивному вимірюванні. Плейда метакатегорій складається з наступних категорій: «Я» (вимір субстанціональності); «цінність» (вимір спрямованості); «діяльність» (вимір активності); «почуття» (вимір упередженості); «спілкування» (вимір події) та «предметність» (вимір дійсності). Кластер когнітивного вимірювання складається з біологічної («сигнал»), протопсихологічної («відчуття»), базисної психологічної («образ»), метапсихологічної («свідомість») та екстрапсихологічної («розум») категорій.

Згідно із принципом відкритості категоріальної побудови базові психологічні категорії пов'язуються у системний аналіз, із метою оформлення більш масштабної «метакатегорії». Тому «свідомість» як «метапсихологічна» категорія виявляє свою системну ознаку (за умови співвіднесення з базовими психологічними категоріями третього рівня категоріальної матриці) для створення суб'єктно-предикативної конструкції, місце суб'єкта в якій займає категорія «образ», а в якості предиката виступає співвідношення цієї базисної категорії з іншими базисними категоріями.

Отже, у багаторівневій категоріальній системі психології функція відбиття визначає пріоритетність та первісність категорії «образ», що є базовою в психологічній будові знання і, за словами А.В. Петровського та М.Г. Ярошевського, його певного роду

Таблица 1

Диференціювання критеріїв аналізу моделі «свідомість»

№	Визначення поняття «свідомість»	Автор	Категорії опису	Критерії аналізу моделі
1	Свідомість – цілісний образ дійсності, що, в свою чергу, визначає галузь людських дій, реалізує мотиви та відношення індивіда та включає до себе само-переживання, поряд із переживанням «поза-положення» світу, в якому існує об'єкт [24, с. 15]	А.В. Петровський, В.М. Ярошевський	«образ», «дія», «відношення», «переживання», «мотив», «самопереживання», «переживання поза-положення світу»	внутрішній
2	Свідомість – це свідомість усвідомленого [19]	М.К. Мамардашвілі	«усвідомлення», «самосвідомість»	внутрішній
3	Свідомість як множинний само-інтерпретуючий текст, як розуміюча себе «Его-свідомість» [2, с. 227]	А.Ю. Агафонов	«текст», «Его-свідомість», «смісл»	зовнішній
4	Свідомість – загальна якість людини як суб'єкта пізнання..., виступає загальним ефектом конвергенції праці, спілкування і пізнання [4]	Б.Г. Ананьев	«суб'єкт пізнання»	внутрішній
5	Свідомість – семіотична знакова система, ... усвідомлювати дійсність – розділяти її на елементи і встановлювати між ними відношення: схожості, тотожності, послідовності, розходження, належності...[23]	В.Ф. Петренко	«семіотична система», «значення»	зовнішній
6	Свідомість – спосіб організації душевного життя. Свідомість – психічний синтез вищих психічних функцій. Вивчення свідомості можливо за умови взаємозв'язку та взаємозумовленості системної і смислової свідомості [7]	Л.С. Виготський	«знак», «само-тотожність»	внутрішній, зовнішній
7	Свідомість – функція мозку, що виконує функції оцінної й цілеспрямованої відбиття дійсності [25]	О.Г. Спіркін	«дія», «самоконтроль»	внутрішній
8	Свідомість – вищий рівень не тільки філо-і соціо-генетичного, але й онтогенетичного розвитку психіки [6]	Л.М. Веккер	«онтогенез», «мова», «образ»	внутрішній
9	Свідомість – функція мозку, яка представляє собою специфічне людське відбиття [18]	Б.Ф. Ломов	«мозок», «ідеальне відбиття»	внутрішній
10	Емоції й афективно-когнітивні орієнтації складають фундаментальний зміст свідомості, організують та спрямовують її [12]	К. Ізард	«емоції», «афективно-когнітивні орієнтації»	зовнішній
11	Свідомість – є ... відношення до своєї самості і ... до всього навколо [30]	А.Е. Шерозія	«відношення», «само-свідомість»	внутрішній
12	Свідомість як індивідуальна система значень [15]	О.М. Леонтьев	«особистісний смисл», «мотиви», «потреби»	зовнішній, внутрішній
13	Свідомість – динамічна єдність, подвійна інформація про «Я» і «не-Я» [9]	Д.І. Дубровський	«теперішнє», «Я», «не-Я», вектори активності свідомості	внутрішній
14	Свідомість – сукупність текстів, побудованих у різних пізнавальних контурах [10]	В.П. Зінченко	«текст»	зовнішній
15	Роль свідомості полягає у співвідношенні ... одночасних можливостей ... шляхом придушення або нарощення сили уваги [8]	У. Джеймс	«увага», «співвідношення одночасних можливостей»	зовнішній
16	Свідомість – особистісна парадигма, це схема або система розуміння світу [26]	Ч. Тарт	«схема», «система розуміння світу», «усвідомлення»	зовнішній
17	Свідомість – активний стан біологічної природи, спрямований емоцією [31]	І.В. Сіннотт	«емоція», «прагнення»	зовнішній
18	Усвідомлення самості виникає за рахунок «інтеріоризації» в уяві виразу інших стосовно нас [20]	Дж. Мід	«зміст»	зовнішній
19	Свідомість – емпіричний факт представленості суб'єкту картини світу і самого себе [3]	В.М. Аллахвердов	«картина світу», «картина самого себе»	зовнішній
20	Свідомість – різноманіття відмінностей та їх відмінностей (первинний досвід), а також переваг і ідентифікацій розрізненого [21]	В. Молчанов	«зміст», «цінність», «досвід»	зовнішній
21	Свідомість – усвідомлення оточуючої дійсності, самого себе, свого внутрішнього світу [13, с. 307]	Ф. Капра	«самосвідомість», «знання про своє знання»	внутрішній
22	Свідомість людини виступає перед нами як будь-який текст. Будь-який текст – це носій смислів [22, с. 61]	В.В. Налімов	«текст», «зміст»	зовнішній
23	Смислові утворення, що є ... основними одиницями ... свідомості особистості, визначають головні й відносно постійні відношення людини до основних сфер життя – до світу, до інших людей, до самого себе [5, с. 14]	Б.С. Братусь	«зміст»	зовнішній

«молекулою» [24]. Тому категорія «образ» конкретизує та оформлює «метакатегорію» «свідомість» та виступає її категоріальним ядром, спираючись на базові категорії «суб'єкт» (вимір субстанціональності), «мотив» (вимір спрямованості), «дія» (вимір активності), «переживання» (вимір упереженості), «інтеракція» (вимір події) та «ситуація» (вимір дійсності), які існують у ній, приховано, «згорнуто» та у своєму співвідношенні дозволяють виявити наявну в ній системну якість.

Отже, «свідомість» як метакатегорія являє собою «розкриття» латентних утворень базових психологічних категорій. Згідно з авторами, категорія «свідомість» визначається як виявлення «дії» у побудованому особистістю «образі» та оформлюється й конкретизується в категоріях «суб'єкт», «мотив», «переживання», «інтеракція», «ситуація» [24]. Категорія «образ» характеризує психологічну реальність зі сторони пізнання та є основою формування індивідуальних і соціально-групових картин світу. Будучи чуттєвим за своєю формою, образ за своїм змістом може бути як чуттєвим (образ сприйняття, образ уявлення, послідовний образ), так і раціональним (образ світу). Образ є найважливішим компонентом дій суб'єкта, орієнтуючи його в конкретній ситуації, спрямовуючи на досягнення бажаного цільового стану.

Таким чином, на загальнонауковому рівні окреслюється масштабна за обсягом та об'ємна за формою площина метакатегорії «свідомість», за рахунок психологічного осмислення направлених горизонтальних (сім вимірювань) та вертикальних (п'ять рівнів) векторів загальної категоріальної матриці психології. У цій площині категорія «образ» виступає категоріальним ядром метакатегорії «свідомість», а категорії «дія», «суб'єкт», «мотив», «переживання», «інтеракція», «ситуація» є такими, що конкретизують метакатегорію «свідомість».

На рівні одиничного концептуально-теоретичного аналізу існуюча у психологічній науці поліваріативність визначення категорії «свідомість» кожного разу виявляє у певного дослідника виразну предметну грань та опору на певні психологічні поняття, що є провідними для її розкриття. Таке положення має право на існування не тільки в силу уможливленості досліджуваного феномену, але й тому, що узгоджується з основним постулатом теорії множинності моделей, згідно з якою кожна складну модель можливо відобразити тільки з обмеженим ступенем точності, а знаходження однієї надійної та бездоганної моделі складного явища здійснити принципово не

можливо. Івахненко О.Г. підкреслює: «Для кожного об'єкта, який розглядається як деякий «чорний ящик», можливо скласти не одну єдину, а безкінечну множинність моделей, що мають однакові або майже однакові зовнішні прояви» [11, с. 28].

Кожен новий дослідницький погляд не тільки і не стільки уточнює визначення категорії «свідомість», але й, на рівні теорії, розширює її межі, змінюючи кожен раз масштаб та призму її розгляду й основоположні якості як понятійної операціоналізації, оскільки в складній моделі завжди існує твердження, яке неможливо довести чи спростити засобами первісної теорії. Сукупність таких досліджень, як прояв принципу зовнішнього доповнення, може слугувати арбітром та доказом надійності й вірогідності моделі-концепції, теорії або уявлення та пояснення складної системи.

Зокрема, це виявляється в долученні до аналізу феномену «свідомість» тих понять опису, які виступають, згідно з теоремою неповноти К. Геделя, вимогою, що висувається однією частиною неоднорідної системи до іншої її частини [11]. Ступінь неоднорідності складної системи, потенціальні її можливості до змін, динаміки, самоорганізації, спрямованість зв'язків її частин визначають необхідність розширення вихідної системи понять або аксіом (але обов'язково певного характеру: внутрішні чи зовнішні критерії) та до певного ступеню. Внутрішні критерії означають, що визначення базується на використанні тієї інформації, на якій побудована і сама модель. Зовнішні критерії передбачають опору на нову інформацію та значення, які не використовувались у синтезі моделі і, завдяки цьому, слугують мірою її достовірності. Внутрішні та зовнішні критерії опису феномену «свідомість» дозволяють визначити структуру складності цієї моделі та означити її «оптимальність», яка складається з мінімуму зовнішнього критерію.

Слід допустити, що опис категорії «свідомість» передбачає побудову ієрархічної, багаторівневої системи понятійної «стабілізації» моделі, яка складається з множинності зовнішніх доповнень як неодмінного значення досліджуваної ознаки. Однак на практиці проблема полягає в тому, щоб довести раціональну обґрунтованість вибору зовнішніх критеріїв категорії «свідомість».

Тому актуальною є спроба побудови загального простору визначень категорії «свідомість» як складної моделі, з виокремленням пояснювальних понять та їх диференціюванням за спрямованістю критерію (внутрішній або зовнішній) як напрямку аналізу внутрішнього змісту наданого автором значення категорії.

З метою побудови системи понятійної «стабілізації» категорії «свідомість» і, зокрема, виділення зовнішніх критеріїв її понятійної операціоналізації у табл. 1 наведено 23 дослідницькі визначення певних науковців, перераховано основні категорії опису та проведена диференціація критеріїв (внутрішні або зовнішні) аналізу авторської «моделі свідомості». За правилом диференціації критеріїв виступала умова, за якою зовнішні критерії повинні відповідати вимозі бути неспорідненими з елементами, що склали досліджувану модель. Відбір концептуально-теоретичних підходів для категоріальної «стабілізації» поняття «свідомість» будувався за принципом неоднорідності, а саме парадигмального різноманіття теоретичних шкіл, напрямів та дослідницьких поглядів авторів.

Побудоване дослідницьке поле дозволило здійснити класифікацію зовнішніх критеріїв складної системи, якою виступає феномен свідомості. До таких показників, що є мірою достовірності системи та дають можливість обійти системне ускладнення досліджуваного явища та розглянути його найточніше й оптимальніше, зараховані: «текст» (В.П. Зінченко, В.В. Налімов, А.Ю. Агафонов), «смысл» (Дж. Мід, В.В. Налімов, А.Ю. Агафонов, В. Молчанов, Б.С. Братусь); «семіотична система» (В.Ф. Петренко), «знак» (Л.С. Виготський), «емоція» (К. Ізард, І. Сіннотт), «особистісний смысл» (О.М. Леонтьєв) «увага» (У. Джеймс), «одночасні можливості» (У. Джеймс), «схема світу» (Ч. Тарт), «картина світу» (В.М. Аллахвердов), «система розуміння світу» (Ч. Тарт), «досвід» (В. Молчанов). Після виключення семіотичних повторів остаточно визначені такі поняття: «текст», «смысл», «емоція», «увага», «одночасні можливості», «картина світу», «досвід». Зокрема, їх можна зарахувати до необхідних і достатніх, що оптимально широко описують усе різноманіття граней дослідження свідомості та забезпечують «стабілізацію» моделі свідомості.

Отже, поєднуючи три застосованих рівня логіко-предметного аналізу: семантичний, загальнонауковий і концептуально-теоретичний, можна скласти узагальнений пошуковий простір дослідження категорії

«свідомість», спираючись на її понятійну операціоналізацію (табл. 2).

Не виключаючи жодного з виявлених на різних рівнях понять, здійснений порівняльний аналіз дає можливість диференціювати критерії опису категорії «свідомість» у залежності від масштабу узагальнення, ступеня деталізації та структурної будови. В окресленому трьома рівнями аналізу загальному понятійному полі, що складає систему моделі свідомості, виявлені поняття, зміст яких спрямовує дослідження на вивчення більш елементарних, предметно окреслених, але вагомих складових, що дозволяють у своєму взаємовпливі досліджувати цілісне системне уявлення про свідомість особистості. Розгляд визначених логіко-предметним аналізом понять здійснювався у трьох діапазонах: від найбільш загального до найбільш конкретного; від складного до елементарного; від внутрішнього до зовнішнього.

Висновки з проведеного дослідження.

Обраний модус базису дослідження дозволив побудувати простір, у діапазоні якого обґрунтовується фундамент наукового аналізу феномену свідомості та описується все системне різноманіття його проєкцій як сума можливих векторів дослідження.

Слід зауважити, що категорія «свідомість» як елемент дослідницького апарату психології виступає системною моделлю. Однак системний аналіз категорії «свідомість» призводить до такого ускладнення досліджуваної ознаки, за якої досліджуваний феномен стає недоступним для аналізу, з причини того, що «складніше не означає точніше» (А.Г. Івахненко).

Означені положення визначили необхідність використання теорії множинності моделей і принципу зовнішнього доповнення К. Геделя та встановити поняття, що оформлюють зовнішні критерії складної моделі, якою виступає категорія «свідомість». Понятійна операціоналізація категорії «свідомість» дозволила визначити ступінь неоднорідності системи, якою виступає феномен свідомості, дослідити можливості її динаміки й самоорганізації, а також встановити поняття, що забезпечують понятійну «стабілізацію» моделі свідомості.

Таблиця 2

Варіанти понятійної операціоналізації категорії «свідомість»

№	Рівні понятійного аналізу	Категорії опису
1	Семантичний	«знання» – «відношення» – «спільне знання»
2	Загально-науковий	«суб'єкт» – «переживання» – «мотив» – «дія» – «інтеракція» – «ситуація» – «образ»
3	Концептуально-теоретичний	«увага» – «емоція» – «одночасні можливості» – «текст» – «смысл» – «досвід» – «картина світу»

Виявлені поняття – «увага», «емоція», «одночасні можливості», «текст», «смісл», «картина світу», «досвід» – можуть бути гіпотетично прийнятими, з одного боку, як мірило необхідності та достатності опису категорії «свідомість», а з іншого – як показник множинності вірогідних концептуальних проєкцій досліджуваної площини феномену свідомості. Такі проєкції, що дозволяють предметно окреслювати подальші векторні напрями аналізу свідомості, є конкретними за формою та практично безмежними за змістом. Наприклад, виявлені концептуальні проєкції дають можливість розглядати часовий вектор дослідження свідомості: «минуле-теперішнє-майбутнє» (вектор станів) у силу того, що виокремлені поняття є виявом множинності станів. Це означає, що виявлені зовнішні критерії можна розглядати як універсальні для опису всього різноманіття «світу внутрішнього життя людини» (В.Д. Шадриков) і одночасно – як мінімально необхідні коло-центричні елементи дослідницького поля феномену свідомості.

ЛІТЕРАТУРА:

- Абаев Н.В. Чань-буддизм и культурно-психологические традиции в средневековом Китае / Н.В. Абаев. – Новосибирск: Наука, 1989. – 272 с.
- Агафонов А.Ю. Основы смысловой теории сознания / А.Ю. Агафонов. – СПб.: Речь, 2013. – 296 с.
- Аллахвердов В.М. Опыт теоретической психологии / В.М. Аллахвердов. – СПб.: Питер, 1993. – С. 125-202.
- Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: [В 2-х томах] / Б.Г. Ананьев. – Т. 1. – М.: Прогресс, 1980. С. 70, с. 166.
- Братусь Б.С. Личностные смыслы по А.Н. Леонтьеву и проблема вертикали сознания // Традиции и перспективы деятельностного подхода в психологии / Под ред. А.Е. Войскунского и др. – М.: Смысл. – С. 284-298.
- Веккер Л.М. Психика и реальность: Единая теория психических процессов / Л.М. Веккер. – М.: Смысл, 1998. С. 605.
- Выготский Л.С. Проблемы сознания / собр.соч. – Т. 1.
- Джеймс У. Психология / У. Джеймс. М.: Педагогика, – 1991. – С. 56-80.
- Дубровский Д.И. Информация. Сознание. Мозг / Д.И. Дубровский. – М.: Высшая школа, 1980. – С. 148.
- Зинченко В.П. Психологическая педагогика. Живое знание / В.П. Зинченко. – Самара: СГПУ, 1998. – 216 с.
- Ивахненко А.Г. Индуктивный метод самоорганизации моделей сложных систем / А.Г. Ивахненко. – К.: – Наукова думка, – 1982, 296 с.
- Изард К. Психология эмоций: [Перев.с англ.] / К. Изард. – СПб.: Питер, 2000. – 464 с.
- Капра Ф. Паутинажизни / Ф. Капра. – София: Гелиос, 2002. – 335 с.
- Ковалев С.В. Психотерапия личной истории и психокоррекция Самостоятельных Единиц Сознания / С.В. Ковалев. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2001. – 143 с.
- Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / А.Н. Леонтьев. – М.: МГУ, 1981. – С. 30.
- Лозова О.М. Психосемантическая структура этнической свідомості // Автореферат дис. ... д. психол. н. / К., 2008. – 38 с.
- Лисий В. Категорії і поняття, їхнє співвідношення / Вісник Львівського університету. Серія філософської науки. – 2012. – Випуск 15. – С. 22–28
- Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – С. 175.
- Мамардашвили М.К. Сознание как философская проблема / Вопросы философии. – 1990. № 3. – С. 3-18
- Мид Дж. Социальное сознание и сознание смысла: [Пер. с англ. Р.Э. Бараш] // Эпистемология & философия науки / Дж. Мид. – 2013. – Т. XXXV. № 1. – С 219-227.
- Молчанов В. Парадигмы сознания и структуры опыта / В. Молчанов // Логос. 1992. – №3. – С. 7-36
- Налимов В.В. Спонтанность сознания: Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности / В.В. Налимов. – М.: Прометей, 1989. – 182 с.
- Петренко В.Ф. Психосемантика сознания / В.Ф. Петренко. – М.: МГУ, 1988. – 208 с.
- Петровский А.В. Основы теоретической психологии / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 528 с.
- Спиркин А.Г. Сознание и самосознание / А.Г. Спиркин. – М.: Прогресс, 1972. – С. 83
- Тарт Ч. Измененные состояния сознания: [Пер. с англ. Е. Филиной, Г. Закарян] / Ч. Тарт. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 288 с.
- Хант Г. О природе сознания. С когнитивной, феноменологической и трансперсональной точек зрения / Г. Хант. – М.: АСТ, Институт трансперсональной психологии, Издательство К. Кравчука, 2004. – 555 с.
- Чамата П.Р. К вопросу о генезисе самосознания личности // Проблемы сознания / П.Р. Чамата. – М.: Прогресс, 1968. – С. 230-235.
- Шадриков В.Д. Мир внутренней жизни человека (о предмете психологии) // Психология / Журнал Высшей школы экономики / В.Д. Шадриков. – Т. I. – № 1. – М., 2004. – С. 5-20.
- Шерозия А.Е. Психика. Сознание. Бессознательное. К обобщенной теории психологии / А.Е. Шерозия. – Тбилиси: Мецниереба, 1979. – С. 67-68, 524 с.
- Sinnott E.W. The bridge of life / E.W. Sinnott. – New York, Simon & Schuster, 1966, 7–17.
- <http://estetica.etica.in.ua/svidomist-yak-vidobrazhennya-buttya/>